

Genocid nad Armencima: prvi moderni genocid

Zdravko Budimir

**Genocid nad Armencima prvi je
genocid 20. stoljeća za koji se
nerijetko smatra da je zbog svoje
sistematične prirode postavio okvir
za sve buduće genocide**

Genocid nad Armencima prvi je genocid 20. stoljeća za koji se nerijetko smatra da je zbog svoje sistematične prirode postavio okvir za sve buduće genocide. U proteklih sto godina tek su dvadeset dvije države priznale ovaj genocid kao zločin pred čovječanstvom. Nakana pravnog procesuiranja izvršitelja inicijalno je postojala, ali je kombinacijom realpolitičkih kalkulacija i geostrateških interesa napuštena i zaboravljena. Genocid nad Armencima zapostavljena je tematika u javnom diskursu, unatoč činjenici da i sto godina nakon počinjenja i dalje oblikuje političku i društvenu zbilju: Armenci se i dalje rađaju kao njegove žrtve. Oni nisu samo protjerani iz povijesne domovine na koju su im uništena sjećanja kao i njihova kultura, nego su im zbog ekonomskih i političkih posljedica genocida trajno narušeni uvjeti državnosti. Međunarodno priznavanje genocida ne bi pružilo samo moralnu satisfakciju, nego bi otvorilo i mogućnost normalizacije bilateralnih odnosa Armenije i Turske, kao i stabilizaciju regije Zakavkazja. Prepoznati genocid nad Armencima znači razumjeti njegovu prirodu i pristupiti mu kao procesu u kojemu se mogu identificirati uzročno-posljedični odnosi.

Sustavno nasilje kao političko sredstvo

Iako su nasilja većih razmjera prožimala povijest i ranije, postoji specifičan razlog zbog kojega se 20. stoljeće naziva stoljećem genocida, a genocid nad Armencima prvim modernim genocidom. Upotreba nasilja u njemu nije samo postala učestalija i smrtonosnija, nego i politička. Radi se o perverziji

demokratske ideje nastale izopačenjem aspiracije za demokraciju u aspiraciju za nacionalnu državu. Demokracija povijesno znači vladavinu naroda u kojoj se narod smatrao *demosom*. Politička kretanja ranog 20. stoljeća pojam naroda približila su *ethnosu*, koncepciji etničke skupine koja dijeli zajedničku kulturu i nasljedstvo. Etničko čišćenje i genocid onaj su trenutak povijesti kada dominantni *ethnos* uzurpira *demos* i stvara organsku koncepciju nacionalne države koja ohrabruje uklanjanje manjina (Mann 2005: 3).

Međunarodno priznavanje genocida ne bi pružilo samo moralnu satisfakciju, nego bi otvorilo i mogućnost normalizacije bilateralnih odnosa Armenije i Turske, kao i stabilizaciju regije Zakavkazja

Genocid nad Armencima eskalacija je šireg procesa etničkog nasilja nad armenskom manjinom u jeku transformacije multi-etničkog carstva u nacionalnu državu. U posljednjoj trećini 19. stoljeća armensko pitanje postalo je sastavnim dijelom takozvanog "istočnog pitanja", gdje je "pitanje" zapravo diplomatski eufemizam za definiranje stanja učestalih sukoba između turske države i njezinih manjina, makedonske, grčke, srpske, albanske i armenske (Bruneteau 2005: 37). Prvi put u povijesti Turci su zbog razdoblja vojnih povlačenja i valova nacionalizma u vlastitoj državnoj tvorevini činili preko 80 posto stanovništva. U Osmanskom Carstvu manjine su dugo uživale religijsku toleranciju i lokalnu autonomiju u okviru miletskog sustava. Bio je to imperijalni oblik konsocijacijskog poretka, tolerantan no neegalitaran, i kao takav nedorastao izazovima 20. stoljeća. Armenci su ostali posljednja manjina koja je ujedno bila i kršćanska, a armensko pitanje sekundarna pozornica konfrontacije između europskih velikih sila.

Hamidijski masakri

Hamidijski masakri ili Armenski masakri između 1894. i 1896. godine odnose se na masovno ubijanje armenskog stanovništva koje je provelo Osmansko Carstvo pod vodstvom Abdula Hamida II., zvanog Crveni sultan. Pretpostavke o broju stradalih kreću se od 80 do 300 tisuća. Hamidijski masakri sami po sebi nisu genocid. Povod nasilju bio je gušenje pobune protiv dvostrukog oporezivanja, a samo nasilje bilo je feudalnog, predmodernog tipa. Hamidijski masakri, međutim, posjeduju predgenocidni karakter s obzirom na to da su otvorili proces opsežnih masakra koji je obuhvatio zemlju. Armenci su u Hamidijskim masakrima postali sigurnosni "ispušni ventil" režima koji je sultan otvarao i zatvarao po potrebi kako bi pojačao stupanj potpore i pristanka (Mann 2005: 119). Stvoreno je stanje duha koje se temeljilo na činjenici da nije bilo pokušaja sprječavanja i odvraćanja od ubilačkih napada kao ni predviđene kazne

broj 21 - svibanj 2015.

za taj čin. To je rezultiralo turskom naklonjenošću nasilju kao rješenjem za konflikte s nemuslimanskim stanovništvom.¹ Hamidijski masakri upozorili su na nepostojanje više apelacijske instance armenske manjine i potvrdili kapacitete Carstva za provođenje masovnih zločina kao i izbjegavanja njihovih posljedica. Razlog zašto potpuni genocid nije počinjen od 1894. do 1896. godine jest predanost islamu, miletskom sustavu i težnji za očuvanjem postojećeg poretka. Abdul Hamid II. nije bio revolucionar. Prema francuskom povjesničaru Bernardu Bruneteauu, za ostvarenje cilja potpunog uništenja nedostajala je sveobuhvatna znanstvena ideologija o potpunom uništenju zajednice, administrativna centralizacija u obliku države i profesionalizacija ubijanja (Bruneteau 2005: 40). Nedostajao je kontekst koji je stvorila mladoturska vlast, svjesno uvevši Tursku u Prvi svjetski rat, šest godina nakon dolaska na vlast.

Mladoturska revolucija

Geopolitičko povlačenje Carstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća dovelo je do krize sustava, općeg nezadovoljstva i zahtjeva za reformama zapadnog oblika. U zapadnjačkoj terminologiji reformisti su bili poznatiji pod nazivom mladoturci. Njihova politička artikulacija bio je Ured za jedinstvo i napredak i u njemu je bila sadržana ideološka moć. Državu su zamišljali kao novi kulturni i edukacijski vezivni materijal, utemeljen na meritokraciji i sekularnosti (Mann 2005: 123).² Mladoturska revolucija bila je ograničena i nije uključivala mase i klasni sukob. Mladoturci su djelovali kao ilegalna organizacija u borbi frakcije protiv vojnih i političkih elita. Njihov ustanak instalirao je vlast trojice trijumvira, Ismaila Enver-paše, Mehmeda Talat-paše i Ahmeda Džemal-paše, koji su napustili demokratske ideale i idealizam te doveli zemlju do ustanaka, reinkarnacije osmanskih metoda, politički legitimiranog nasilja i radikalizacije države.³

Prvi svjetski rat

Povezanost genocida nad Armencima i Prvog svjetskog rata neupitna je i neizbježna. Dana 24. travnja 1915. britanske snage iskrcale su se na Galipolju i zaprijetile Osmanskom Carstvu vojnom katastrofom. Istoga dana izdana je naredba o uhićenju nekoliko stotina armenskih uglednika, intelektualaca i vođa koji su privedeni i ubijeni u klasičnom činu elitocida. Iskrcavanje bri-

Geopolitičko povlačenje Carstva krajem 19. i početkom 20. stoljeća dovelo je do krize sustava, općeg nezadovoljstva i zahtjeva za reformama zapadnog oblika

tanskih snaga potaknulo je redefiniranje vojnih i civilnih meta i korištenje terora kao podčinjavanja skupina za koje se sumnjiči da surađuju s neprijateljem. Rat nije stvorio genocid, ali je stvorio vojni, politički i kulturni prostor u kojemu je mogućnost

subverzije dala genocidu preemptivni karakter. Među turskim vođama postojalo je mišljenje da bi Armenci mogli kolaborirati s neprijateljem, kao što je postojala želja za čistim turskim *heartlandom*. Michael Mann turski put prema genocidu vidi kao inkrementalno kretanje između pojedinih solucija armenskog pitanja. Prva solucija ili plan A podrazumijevala je kompromis s armenskom stranom, na što se odnosi razdoblje savezništva armenskih i turskih nacionalista i ideje konstitutivnog ustroja monarhije. Ta politika napuštena je radikalizacijom odnosa kao izravnom posljedicom Prvoga svjetskog rata koji je Armence

U pozadini genocida bila je prisutna mladoturska radikalna ideologija koja je smatrala da je društvo sastavljeno od ljudi koji govore isti jezik, imaju isto obrazovanje te su ujedinjeni vezama religije, morala i estetskih ideala

odredio kao neprijatelje. Planom B odmiče se potencijalno neloyalnu armensku populaciju s pozornice rata. Deportacije su se u početku odnosile samo na vanjske pojaseve zahvaćene ratnim zbivanjima, odnosno bojišnice. Ratni neuspjesi i pomicanje bojišnica prema unutrašnjosti radikalizirali su i politiku deportacije koja se sada počela odnositi i na cjelokupan prostor i armensko stanovništvo Anatolije (Plan C), koja je ostala posljednje uporište čiji je gubitak značio i vojno-političko uništenje Carstva (Mann 2005: 143).⁴

Krajem ljeta 1915. u Anatoliji su protjerani i ubijeni gotovo svi Armenci. Od ukupnog broja (od 1,2 do 1,5 milijuna) 300 tisuća izbjeglo je u Rusiju, a ostalima se gubi trag u deportacijskom i logorskom ciklusu.⁵ Godine 1917. i 1918. ubijanja su zahvatila i ruske Armence na područjima zaposjednutima u ratu, što implicira na pokušaj da se genocid s ograničenog prostora proširi na armensku populaciju uopće (Kiernan 2003: 34). Implementacija genocida obuhvaćala je dvije faze: fazu prisilnih deportacija od svibnja do rujna 1915. te fazu premještanja preživjelih u koncentracijske logore na sjeveru Sirije i u Mezopotamiji (Bruneteau 2005: 42).

U pozadini genocida bila je prisutna mladoturska radikalna ideologija koja je smatrala da je društvo sastavljeno od ljudi koji govore isti jezik, imaju isto obrazovanje te su ujedinjeni vezama religije, morala i estetskih ideala. Bila je to drugačija verzija jakobinskog modela u kojoj vlada centralizirana država, nemilosrdni homogenizator u potrazi za "prirodnim" granicama. Može se reći da su Turci postali zahvaćeni psihozom nestajanja i strahom da će kulminacijom i finalnim kolapsom turske države nestati sve nacionalne aspiracije, te socijalnom paranojom, vjerovanjem da ih vanjske sile i manjine uništavaju (Mann 2005: 133). Genocid kao takav na zapadu nije prihvaćen, nego se promatrao kroz prizmu orijentalizma i barbarstva, lišen organske

nacionalne komponente. Međutim, njega nisu počinili "grozni" istočni narodi niti je posljedica nečeg stranog, orijentalnog ili istočnog. To je zločin koji je počinila sekularna modernistička struja nacionalističkih aspiracija, nastala na uzorima europskih ideja.

Genocid i uspostava suvremene nacionalne države

Provedba genocida nad Armencima bila je trostruko racionalizirana: vjerski, ekonomski te vojnom nuždom. Osmansko Carstvo doživljavalo je preobrazbu iz multietničkog carstva u ekskluzivnu nacionalnu državu, a armenski element bio je zbog kršćanskog identiteta nepoželjan i nemoguć za integraciju. Mit o kršćanskoj izdaji projicirao je strah da su Armenci produžena ruka kršćanskih sila koje rade na urušavanju temelja Osmanskog Carstva. Izvor neprijateljstva i netrpeljivosti prema Armencima leži i u armenskom statusu bogate manjine. Taj pritisak podupirao je dugoročnu tursku ekonomsku srdžbu prema kršćanima u Carstvu. Već se u predgenocidnim procesima pokazao antagonizam bogatih Armenaca i osiromašenih Turaka. Posrijedi je bilo prepoznavanje procesa društvenog i ekonomskog razvoja armenske zajednice koja je doživljavala kulturnu renesansu. U vrijeme Carstva građansku klasu činili su manjinski narodi, Grci, Židovi i Armenci, a geografskim sužavanjem granica Carstva preostali su samo Armenci. Turska nacionalna građanska klasa jednostavno nije postojala, a masovno ubijanje i pljačkanje Armenaca bili su prečac za stvaranje muslimanske ekonomske elite koja bi bila vezana i zahvalna Uredu za jedinstvo i sigurnost. Početak zabrinjavajuće nasilne ciljane represije nad Armencima velikim je dijelom uvjetovan mladoturskom percepcijom vojne nužde. Jezgra mladoturskog pokreta radikalizirala se zato što su ih vojni i politički pritisci vodili prema razmišljanju da modernizacija iziskuje više centralizacije nego što su u početku vjerovali. Prvi svjetski rat naglo je intenzivirao militarizam i geopolitičku destabilizaciju te učinio

Provedba genocida nad Armencima bila je trostruko racionalizirana: vjerski, ekonomski te vojnom nuždom

miješanje *ethnosa* i *demosa* opasnijim. Racionalizacija vojnom nuždom doslovno je i figurativno zabila posljednji čavao u lijes armenskoga naroda. Odvijanje Prvoga svjetskog rata značilo je nepostojanje vanjskih zapreka i kontrole u rješavanju etno-religijskih tenzija. Instrumentalizacija jedne krizne situacije, u ovome slučaju rata, bila je povod da bi se riješio tada već opsesivni problem unutarnjeg neprijatelja.

Postojanje logorskog sustava potvrđuje genocidnost nakane zločinačkog režima. Logori su bili završni dio operacija u kojima su se odvijala posljednja grupiranja stanovništva po dobno-polnim skupinama kao i njihova eksterminacija. S obzirom na to da se logorski sustav nalazio na pustinjskome jugu zemlje,

njegovo postojanje pobija i nadilazi priču o vojnoj nužnosti deportacije, uklanjanja stanovništva, kršćanskoj zavjeri i gerilskom rušenju režima. Žrtve su ubijane tjednima nakon što su deportirane, daleko od vojnih zbivanja.

Mladoturski režim koji je počinio genocid izopačena je i radikalizirana forma pokreta koji je inicijalno bio kozmopolitskog karaktera i u savezništvu s armenskom nacionalnom idejom. Mladoturska ideologija bila je panturanistička ideologija sa snažnim utjecajem socijaldarvinističkih ideja.⁶ Točke potpore mladoturskog režima bile su vojna i politička srednja klasa, osobito muslimanske izbjeglice i useljenici. Zločini su počinjeni u procesu definiranja većinske nacije, odnosno transformacije multietničkog carstva u jedinstvenu nacionalnu državu s ekskluzivnom nacionalnom pripadnošću. Provođenje ovih zločina uvjetovano je interakcijom najviših struktura vlasti, nižih organa te vlasti i paravojnih nestranačkih struktura. U implementaciji radikalnim elitama nije bila potrebna aktivna narodna potpora, nego se ratna nužnost koristila kako bi se zaobišli administrativni kanali. Provedba genocida nije zahtijevala cjelokupnu državu kao izvršitelja, a priroda implementacije bila je dominantno paravojnog karaktera, što je uključivalo specijalne jedinice stvorene isključivo za izvršavanje genocida.⁷

Genocid nad Armencima bio je dugoročan uspjeh mladoturskog nauma, s obzirom na to da je nestanak Armenaca iz Male Azije učinio ujedinjenje i centralizaciju Turske mogućom. Genocid je imao izravan utjecaj na buduću državnost Armenije. Zbog brisanja Armenaca iz povijesne zapadne Armenije njezina državnost ovisila je o Rusiji kao kvazidomovini Armenaca. Završetak Prvoga svjetskog rata nije bio kraj opresije nad armenskom manjinom, već se ona nastavila i u kemalističkom razdoblju. Diplomatski i ekonomski aspekti armenske državnosti trajno su narušeni genocidom i njegovim nijekanjem, što je Armeniju pretvorilo u najsiromašniju zemlju Sovjetskoga Saveza. Pobjeda kemalista 1921. i izgradnja nacionalne države dovele su do konstruiranja kolektivne svijesti o genocidu i njegovu poricanju. Sve odluke, sudovi i dekreti prethodne vlade bili su ukinuti, suci uhićeni, a dosjei o procesima uništeni. Vrhunac konstitutivne uloge genocida za stvaranje turske nacije bila je opća amnestija 1923. godine, kada je kemalistička država definirala službenu tezu po kojoj se odgovornost za sva djela pripisala Armencima, jer su ih navodno sami izazvali vlastitim ponašanjem, nagnavši turski narod i vladu da pribjegnju mjerama pritiska i kažnjavanja. Većina turskih izvora priznaje tek brojku od 300 tisuća žrtava. Osim toga, turska se strana poziva na dokumente i arhivu ondašnjega glavnog stožera, u kojima se tvrdi da su "armenske bande" od 1910. do 1922. ubile 524 tisuće Turaka. Turci time ne samo da odbacuju optužbe za zločin genocida nego i sebe prikazuju kao "žrtve armenskog nasilja".

Zaključak

Suvremena turska nacija uspostavljena je na genocidu, a njezin se mit o naciji održava na njegovu poricanju. Iako turski narod kao kolektiv nije odgovoran za provođenje masakra, on svoju krivicu preuzima konstruiranjem mita o vlastitoj zajednici nauštrb egzistencije druge. Cilj genocida bio je stvaranje

homogene nacionalne države i po tom je kriteriju izrazito uspješan, a poricanje je njegova posljednja faza. Negiranje u svakom trenutku povijesno argumentiranih i obranjivih činjenica *de facto* je prihvaćanje ishoda genocida kao poželjnog.

Genocid nad Armencima sastavni je dio definicije regija Zakavkazja i Bliskog istoka kao konstantno konfliktnih područja. Povijesna nepravda ignoriranja zločina rezultat je imperijalističke politike zapadnih sila, koja je stvaranjem umjetnih granica i izravnim uplitanjem u uvjete državnosti posredno oblikovala svaki budući sukob na tim područjima. Ne treba trošiti riječi na pružanje lažne nade kako će se nakon stote obljetnice zločina podržati značajnije inicijative za njegovim prepoznavanjem. Genocid nad Armencima dio je političke kalkulacije koja moralno pitanje svodi na politički interes.

No, ako postoji ijedan razlog zbog kojega treba ustrajati na prepoznavanju ovoga zločina, to je zato što je previše puta u ljudskoj povijesti genocid bio temelj za uspostavu nove države. On nikada nije unutarnja stvar režima, nego je zločin pred čovječanstvom, njegova dekadencija i njegov pad. Poricanje genocida dio je istoga zločina, odnosno njegova ekstenzija.

Bilješke

- 1 Hamidijskim masakrima može se pripisati ono što Hannah Arendt nalazi u Dreyfusovoj aferi. U Dreyfusovoj je aferi osjetljivost židovskog položaja izašla na vidjelo. Tada je testirana mobilizacijska i polarizacijska snaga društva kao i njegov kapacitet za isključivanjem. Rezultat Hamidijskih masakra bio je isti. Armenci su postali trajno viktimizirana skupina koja, kao i Židovi, nije imala svoju državu odnosno apelacijsku adresu svojih zahtjeva.
- 2 Mladoturci su formalno prihvaćali ideale predstavničke demokracije, no smatrali su da su samo Turci spremni braniti Carstvo i iz toga zaključili da samo oni imaju pravo biti politički narod.
- 3 U pisanju imena povijesnih turskih osoba korištene su udomaćene, hrvatske inačice.
- 4 Plan B čak se i može opravdati kao razumna politika u ratnim uvjetima (pod pretpostavkom da je uistinu bilo armenske suradnje s Rusima), dok nasilne metode deportacije i popratnog nasilja Plana C gube racionalni habitus (Mann 2005: 143).
- 5 Ako se predmoderni i moderni nasilje nad Armencima poveže u jednu cjelinu, od 1895. do 1922. godine, broj stradalih Armenaca prelazi dva milijuna.
- 6 Turan je mitsko ime vječne turske domovine. Taj mit imao je dvije posljedice. Definirao je naciju na temelju povijesti i vjerske tradicije povlaštene klase, što je isključivalo Armence, Grke i Židove. Biće turanske nacije tjeralo je na okupljanje elemenata raspršenosti Anatolije i Altaja i otvaranje istočne geopolitike u trenutku kada se Carstvo oparšalo od Europe. Utemeljitelj panturske ideologije, Yusuf Akçura, pristupio je mladoturskom pokretu 1908. i unio socijaldarvinistička načela i teme borbe za život (Bruneteau 2005: 48).
- 7 Riječ je o 20 – 30 tisuća paravojnih jedinica kojima je rukovodio Specijalni ured zadužen za izvršenje uništenja. To je bila

Enver-pašina osobna organizacija unutar vojske, korištena za gerilske zadatke, koju nije kontroliralo nijedno kolektivno konstitutivno tijelo. Dva tipa neregularnih jedinica pojačala su njihovu organizaciju. Jedna je bila sastavljena od kriminalaca iz zatvora kojima su oprošteni zločini u zamjenu za sudjelovanje u nasilju, a drugi tip bio je plemenskog karaktera, popunjen Kurdima, Čečenima i Čerkezima čiji je primarni motiv bio pljačkanje (Mann 2005: 166).

Literatura

- Bruneteau, B. (2005). *Stoljeće genocida*. Zagreb: Politička kultura.
- Kiernan, B. (2003). Twentieth-Century Genocides: Underlying Ideological Themes From Armenia to East Timor. U: Gellately, R. i Kiernan, B. (ur.). *The Specter of Genocide, Mass Murder in Historical Perspective*. Cambridge i New York: Cambridge University Press, str. 29–53.
- Mann, M. (2005). *The Dark Side of Democracy*. Cambridge i New York: Cambridge University Press. ■